

числі 73 члени сімей підпільників. Не щадили і дітей. Разом з дружинами підпільників розстріляні три дочки і племінниця Василя Левченка, четверо дітей Сергія Крюкова, діти Савви Абрамчука, Олександра Павловського та інших. Під час розстрілу юний підпільник Олег Александров вихопив із пазухи червоний піонерський галстук і вигукнув «Смерть фашистам!».

Репресії продовжувалися і надалі. 11 вересня 1943 року група німецьких солдатів і офіцерів пізно вночі оточила 2 будинки на вул. Перекопській, і ногами почали грюкати у двері. Перелякані мешканці не відчиняли, фашисти підпалили будинки. Вийти з них було неможливо, бо німці закрили двері знадвору, у вікна стріляли з автоматів. Живими згоріли Федір Михальчук (47 років), його дружина Анна (49 років) та троє їх дітей, сім'я Опанасюк у складі 4 осіб, підлітки Володимир і Надія Нестеруки, Вересант Опанасюк – зв'язківець підпільної групи пивзаводу за прізвиськом «Гаврош». Декілька днів до згарища не підпускали, потім на прохання священника Варжанського дозволили поховати прах спалених на міському кладовищі. У грудні 1943 року німці розбили двері православної церкви на вул. Міжнародній (нині – Соборності) і розмістили там коней. Настоятель церкви священник Варжанський і церковний сторож Лука Дейнека спробували протистояти вандалізму. Священника жорстоко побили, Луку Дейнеку розстріляли. У грудні 1943 року розстріляли членів підпільної групи залізниці Лиду Боброву та її батька Микиту Леонідовича, які працювали на вузькоколіїці Новоград-Волинський – Городниця та були зв'язковими партизанського загону І.Є. Скубка.

ПОЛУМ'Я ПАРТИЗАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ

У травні 1942 року міський підпільний комітет прийняв рішення тимчасово припинити диверсії та негайно організувати партизанські загони для ведення активної відкритої збройної боротьби проти окупантів та їх посіпак. У травні-червні 1942 року у лісовому масиві (урочище «Майдан») на північ від Курчицької Гути Новоград-Волинський підпільний комітет сформував Перший Волинський партизанський загін з підпільників Новограда-Волинського, Яруня, Городниці та Ємільчиного. Було виведено у ліс та озброєно 36 осіб.

Фашисти вистежили пункт формування загону, служба безпеки СД та поліція Новограда-Волинського, Городниці та Ємільчиного здійснили напад на партизанський табір. У бою, який склався вкрай невдало для партизанів,

Партизани О.Я.Будишевський та Ф.Ф.Бєлявський, учасники Новоград-Волинського підпілля, бійці Першого Волинського партизанського загону та загону «За Перемогу»

загинула половина загону. 19 осіб, що залишилися живими, на чолі з командиром Миколою Петровичем Гордєєвим та комісаром Левом Миколайовичом Пастуховим (обидва члени Новоград-Волинського підпільного комітету) відійшли у північно-східну частину Житомирщини, в район села Усово, де об'єдналися з групою

десантників Головного розвідувального управління Генерального штабу, яку очолював капітан Іван Андрійович Петров. Група десантувалася на Полісся в травні 1942 із завданням активної та широкої розвідки, в першу чергу, комунікацій противника.

Строкач Тимофій Амвросійович (1903-1963), генерал-майор, начальник Українського штабу партизанського руху

Маліков Степан Федорович (1909-1983), командир партизанського з'єднання у Житомирській області

Патуржанський Іван Федотович, командир партизанського загону «За Перемогу»

Три партизанські групи під проводом М.П. Гордєєва, С.Ф. Набокі та І.Ф. Патуржанського відразу ж стали основою майбутнього Житомирського партизанського з'єднання на чолі з С.Ф. Маліковим.

У цей же час, восени 1942 року, Новоград-Волинський підпільний комітет сформував у районі сіл Тарашанка та Красилівка новий партизанський загін ім.25-річчя Радянської України, командиром якого призначений С.Ф. Степанов, якого згодом змінив Василь Петрович Фільков (за героїзм та особливі заслуги у розвитку партизанського руху в Україні 4 січня 1944 року сержанту Фількову В.П. присвоєно звання Героя Радянського Союзу посмертно).

*Ареф'єв Костянтин
Артемельевич (1915-1948),
командир партизанського
загону ім. Молотова*

*Фільков Василь Петро-
вич (1913-1943), командир
партизанського загону ім.
25-річчя Радянської України*

*Трофимчук Степан Дмитро-
вич (1923-2001), командир
диверсійного взводу загону
ім. 25-річчя Радянської України*

У березні-травні 1943 року в районі сіл Красилівка та Михеївка сформований партизанський загін ім. Чапаєва (командир М.П. Гордєєв), в районі села Городниця – партизанський загін ім. Хрущова (командир З.І. Кириленко). У Федорівському лісі в цей час у партизанські ряди було прийнято біля 200 осіб, які були основою для формування партизанського загону ім. Молотова (командир К.А.Ареф'єв, Герой Радянського Союзу – 1945).

Ці загони Новоград-Волинської та Городницької зон злилися у Житомирське партизанське з'єднання, яке стало грізною силою в Поліссі. Заслуга в тому, що велика кількість новоград-волинців брала участь у партизанському русі у складі Житомирського партизанського з'єднання, належить Новоград-Волинському підпільному комітету та М.І. Лянгуєу.

Поруч з ім'ям М.І. Лянгуса необхідно згадати Степана Дмитровича Трофимчука, що був членом Ржатківської підпільної групи, у створення якої він вложив багато праці і рішучості в початковий період фашистської окупації.

Він був командиром диверсійної групи, потім диверсійного взводу в партизанському загоні ім. 25-річчя Радянської України, в якому воював з грудня 1942 до травня 1944 року. За цей час С.Д. Трофимчук зі своїми товаришами пустили під укіс 12 ворожих ешелонів з живою силою і бойовою технікою, кілька разів підривали підземний броньований урядовий кабель Берлін-Вінниця, підривали шосейні мости та інші споруди.

За вміле проведення багатьох великих диверсій на комунікаціях противника С.Д. Трофимчук був нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора, двома орденами Вітчизняної війни, іншими державними нагородами.

Орієнтуючи німецькі війська на знищення цивільного населення під приводом посилення боротьби з партизанами, військовий злочинець генерал-фельдмаршал Вільгельм Кейтель від імені Гітлера в наказі від 16 грудня 1942 року наказував: «Війська мають право і зобов'язані застосовувати в цій боротьбі будь-які засоби без обмеження, в тому числі проти жінок і дітей, якщо це тільки веде до успіху. Будь-який прояв м'якості є злочином... Жоден німець, що бере участь у бойових діях проти банд (партизанських загонів – **авт.**), не може бути притягнутий до дисциплінарної або судової відповідальності за своє поведіння в бою проти бандитів та їх спільників».

Під час проведення великих каральних акцій у Житомирській області фашисти та їх пособники у грудні 1942 – січні 1943 рр. та згодом, в червні – серпні 1943 року спалили вщент 150 сіл. Найбільше постраждав лісовий край Полісся – північна частина Житомирщини, яку фашисти перетворили у

*Боєць партизанського загону «За Перемогу»
Ф.Ф.Белявський під час мінування залізничного полотна*

пустелю: у Словечанському районі (нині – Овруцький) спалено 35 сіл, в тому числі районний центр, в Олевському – 23 села, у Новоград-Волинському районі з урахуванням Городницького та Ярунського районів – 22 села.

Загибло при цьому багато мешканців, в основному жінок і дітей. Під час спалення села Копище Олевського району було вбито, закатовано, спалено живцем та втоплено у р. Уборть 2883 жителів, у тому числі 1347 дітей до 12 років.

Разом з німецькими та угорськими карателями брали участь у каральних акціях 305-й механізований литовський батальйон, 108-й охоронний український батальйон (добровольців), шість поліцейських батальйонів з числа антирадянські налаштованих осіб.

З листопада 1942 р. до листопада 1943 р. у партизанському краї Житомирського Полісся базувалися наступні територіальні і рейдові партизанські з'єднання та окремі загони спецпризначення під проводом: Ковпака Сидора Артемовича і Федорова Олексія Федоровича – двічі Героїв Радянського Союзу, Сабурова Олександра Миколайовича, Грабчака Андрія Михайловича, Наумова Михайла Івановича, Одуха Антона Захаровича, Медведєва Дмитра Миколайовича – Героїв Радянського Союзу, Малікова Степана Федоровича, Шитова Івана Івановича, Скубка Івана Євменовича, Олексенка Степана Антоновича, Шукаєва Михайла Ілларионовича, Андрєєва Василя Андрійовича, Мельника Якова Івановича, Іванова Леоніда Яковича, Шишка Івана Яковича, Бегми Василя Андрійовича, Федорова Івана Пилиповича, Іщенко Костянтина Григоровича, Слюсарєва Івана Миколайовича.

Майже половина перерахованих з'єднань та окремих партизанських загонів у цьому переліку мали пряме відношення до новоград-волинської зони, багато новоград-волинців воювали у загонах вищезгаданих з'єднань.

Загальна чисельність партизанських сил на Житомирщині у другій половині 1943 року досягла 30-36 тисяч осіб (коливання чисельності пов'язане з пересуванням рейдових партизанських з'єднань).

6 листопада 1943 року військами 1-го Українського фронту був визволений Київ. Після кровопролитних боїв на широких полях Житомирщини протягом листопада-грудня 1943 року, коли фашистські війська рвалися до Дніпра, намагаючись знову захопити Київ та відновити «Східний вал», війська 1-го Українського фронту рушили на захід, лісами та болотами Полісся, переслідуючи розрізнені фашистські частини, які відступали у напрямку Новограда-Волинського.

*Командири партизанських з'єднань, що оперували у Новоград-Волинському районі:
Скубка Іван Євменович, Шитов Іван Іванович, Грабчак Андрій Васильович*

І тут знову партизанські з'єднання і загони надали величезну допомогу фронтовим військам у визволенні міст і сіл Житомирської області: з'єднання О.М.Сабурова визволили райцентри Овруч і Словечно, з'єднання С.Ф.Малікова – райцентри Лугини, Камінь-Каширський, Костопіль, Мархлевськ (нині – Довбиш) та селище Ігнатпіль, Олевськ та Сарни – з'єднання С.А. Ковпака, райцентр Баранівка визволений загонами з'єднання В.А. Андреева, райцентри Ємільчине, Городниця, Березне – з'єднаннями М.І. Наумова, І.Є. Скубка, І.І. Шитова, І.І. Іванова.

При визволенні міста Новограда-Волинського разом з частинами 24-го стрілецького і 25-го танкового корпусів брали участь партизанські стрілецькі підрозділи (автоматники) з'єднання І.Є.Скубка, як танковий десант на броні 175-ї та 111-ї танкових бригад.

За розпорядженням УШПР партизанський загін ім. Чкалова (командир Б.Д. Кореневський) із з'єднання С.Ф. Малікова рухався паралельно військовим з'єднанням 13-ї армії (північніше, праворуч), виконуючи розвідувальні функції для штаба 13-ї армії від Коростеня до Новограда-Волинського, прикриваючи одночасно правий фланг армії від вилазок недобитих фашистських частин, що відступали від Коростеня.

Партизанський загін «Червона стріла» (командир Порфирій Столярчук) із з'єднання А.М. Грабчака прикривав у районі с. Пилиповичі на автомагістралі Львів-Київ 20-у мотострілецьку бригаду 25-го танкового корпусу від можливого удару фашистів з боку Рівного, коли бригада втягнулась у важкий бій у районі залізничної станції Новоград-Волинський-1.

*Кладовище німецьких солдатів на стадіоні Новограда-Волинського
(фото зроблено під час тимчасової окупації)*

Це була відчутна практична допомога польовим військам 1-го Українського фронту. Командування військами фронту виразило партизанським з'єднанням і загонам глибоку вдячність за підтримку та активне сприяння при визволенні Правобережної України.

ВИЗВОЛЕННЯ ПОЛІСЬКОГО КРАЮ

Після розгрому фашистських військ у районі Чопович та визволення великого залізничного вузла і міста Коростеня 29 грудня 1943 р. війська 13-ї армії (генерал-лейтенант М.П. Пухов) рушили на захід двома колонами уздовж шосе та залізниці на Новоград-Волинський, наздоганяючи розрізнені залишки ворожого коростенського угруповання.

У своєму складі 13-а армія 1-го Українського фронту мала 4 стрілецьких корпуси: 24-й, 28-й, 76-й, 77-й, до складу яких входило 12 стрілецьких дивізій; 1-й і 6-й гвардійські кавалерійські корпуси, у складі яких було 6 кавалерійських дивізій; 25-й танковий корпус у складі 111, 162, 175 танкових бригад, 20-а мотострілецька бригада та інші артилерійські та мінометні частини; підсилення: 150-а окрема танкова бригада, 8 артилерійських та мінометних полків, зенітно-артилерійська дивізія, штурмова інженерна бригада та інші частини.

Безпосередньо на Новоград-Волинський наступали: 24-й стрілецький корпус (генерал-майор М.І. Кирюхін) у складі: 287-а стрілецька дивізія (генерал-майор Й.Н. Панкратов), 149-а стрілецька дивізія (полковник А.А. Орлов), частина сил 140-ї стрілецької дивізії (генерал-майор А.Я. Кисельов); 25-й танковий корпус (генерал-майор танкових військ Ф.Г. Анікушкін) у складі: 20-а мотострілецька бригада (генерал-майор П.С. Ільїн), 111-а танкова бригада (полковник І.М. Грановський), 162-а танкова бригада (підполковник І.Ф. Шалигин), 175-а танкова бригада (підполковник Д.Ф. Гладнев), 41-й самохідний артилерійський полк (підполковник В.Н. Сєдов), 1829-й важкий самохідний артилерійський полк (майор М.С. Корольов), 1497-й винищувальний протитанковий артилерійський полк (майор К.М. Зальотов), 1702-й зенітно-артилерійський полк (підполковник Г.С. Туров), 459-й мінометний полк (майор А.Д. Бекетов), 53-й

Схема розташування військ під час визволення Новограда-Волинського від німецько-фашистських загарбників

окремих мотоциклетний батальйон (майор Н.О. Петухов), 194-й окремих саперний батальйон (майор Н.Н. Зенін).

У другому ешелоні наступали: 150-а окрема танкова бригада (полковник С.І. Угрюмов), 5 гвардійський мінометний полк (полковник Л.З. Парновський), 999-й самохідний артилерійський полк (майор Н.Ф. Кожем'ячко).

Решта 13-ї армії наступала на правому фланзі на захід, у напрямку Городниця-Олевськ. Південну частину Новоград-Волинського (від с. Кикова і південніше) та Ярунського районів визволяли частини 8-ї стрілецької дивізії 60-ї армії (генерал-лейтенант І.Д. Черняхівський).

Радянські солдати на вулицях визволеного міста

Підбитий німецький танк «Пантера» на околиці міста

Залишки 183-ї, 217-ї та 339-ї піхотних дивізій 13-го армійського корпусу – корпусна група «Ц», що брала участь у боях за р. Дніпро (на плацдармі між річками Тетеревом, Здвижем та Дніпром), які у сукупності людського контингенту складала біля двох дивізій,

відійшли до Коростеня, згодом – до Новограда-Волинського. Сюди ж відійшли німецькі дивізії: 147-а резервна і 454-а охоронна. До цих сил був доданий 8-й штрафний німецький батальйон смертників.

Ці сили німців, які згрупувалися і обкопалися в Новограді-Волинському, використовуючи природний рубіж захисту – річку Случ, три доби тримали оборону в межах Новограда-Волинського.

175-та танкова бригада, з партизанами загону ім. Чкалова на броні, наздогнала і розгромила армійську тилову колону противника, що розтяглася від с. Чижівка до с. Курчиця на східному березі р. Случ з метою форсування та уникнення розгрому і полону. Цей маневр був вимушений, тому що німецькі підричники, які охороняли Чижівський міст, підірвали його при підході радянських танків, залишивши при цьому всю німецьку колону на східному березі. Війська Радянської армії та партизанські загони із з'єднань І.Є. Скубка, С.Ф. Малікова та А.М. Грабчака, розбивши ворожий заслін у районі Чижівки, форсувавши Случ, вийшли через с. Олександрівка та с. Наталіївка на західну окраїну Новограда-Волинського у районі залізничної станції Новоград-Волинський-1, відрізавши противнику шляхи відходу на м. Рівне та м. Шепетівку.

Партизанські загони ім. Чкалова і «Червона стріла» за завданням командира 20-ї мотострілецької бригади генерал-майора П.С. Ільїна розташувалися у районі сіл Таращанка і Пилиповичі, із завданням прикриття танкістів і піхоти, що втяглися у вуличні бої в західній і південно-західній частинах міста, від раптового удару противника з боку м. Рівне.

Командир 287-ї стрілецької дивізії генерал-майор Панкратов Йосип Миколайович (1897-1945). Генерал Й.М.Панкратов та командування 287-ї стрілецької дивізії у визволеному Новограді-Волинському (фото січень 1944 року)

287-а стрілецька дивізія (Й.М. Панкратов) зі складу 24-го стрілецького корпусу (М.І.Кірюхін), маючи танкову підтримку 162-ї танкової бригади, використовуючи розвідників і провідників з партизанського з'єднання І.Є.Скубка, вийшла уздовж залізниці від ст. Рихальська в район населе-

них пунктів Гали і Ржатківка (командний пункт – двогорба висота 259), у готовності штурмувати вузли опору супротивника уздовж річки Случ у східній частині міста.

149-а стрілецька дивізія (А.А. Орлов), розбивши вороже прикриття у районі сіл Броники і Лубчиця, форсувала Случ південніше Новограда-Волинського та розташувала свої бойові порядки у районі сіл Смолка, Кануни, Стрієва, заблокувавши супротивника в міських кварталах на всьому південному периметрі.

140-а стрілецька дивізія (А.Я. Кисельов), форсувавши Случ у районі Чижівки, вийшла на північно-західну окраїну Новограда-Волинського, міцно тримаючи противника у міських кварталах з півночі і північного заходу.

Угрупування ворога у складі: 147-а резервна дивізія, 454-а охоронна дивізія, корпусна група «Д» у складі залишків 183-ї, 217-ї, 339-ї піхотних дивізій коростенського угруповання, 8-й штрафний батальйон смертників, що обкопався біля залізничної станції, опинилися в щільному кільці оточення у міських кварталах.

Почався перший ранок 1944 року. Головний загін 20 моторизованої бригади під командуванням заступника командира бригади підполковника М. К. Сидорова у складі 3-го мотострілецького батальйону, 4 танків 111 танкової бригади і однієї батареї артилерійського дивізіону виступив за маршрутом Олександрівка – Наталіївка – залізнична станція «Новоград-Волинський» із завданням вийти на західну околицю міста і перерізати шляхи відступу ворога на захід і південний захід.

Вороги зустріли радянських воїнів інтенсивним вогнем з усіх видів зброї. Почався важкий бій за кожен дім, за кожен метр новоград-волинської землі. До 18 годин 1 січня передовий загін виконав поставлене завдання – залізнична станція була в руках радянських бійців.

Водночас 1-й мотострілецький батальйон 20-ї мотострілецької бригади під командуванням майора П. І. Ремньова, підсилений артилерією, мінометами, танковим батальйоном капітана В. М. Чередниченка і двома ротами партизанів із з'єднання П.Є. Скубка, ведучи вперті бої, до 16.00 години 1 січня вийшли на західну і південно-західну околицю міста.

Усю ніч з 1 на 2 січня німці намагалися відновити становище – відкинути наші війська, що закріпилися на околицях міста. Проте марно. Рано вранці 2 січня 20-а мотострілецька, 111-а танкова бригади відновили наступ. У бої за місто втяглися 162-а, 175-а танкові бригади, 1829-й важкий і 41-й самохідно-артилерійський полки, 479-й, 568-й стрілецькі полки 149-ї стрілецької дивізії і 868-й стрілецький полк 287-ї стрілецької дивізії.

Решта частин 149-ї стрілецької дивізії обходили місто зі східної околиці через Лубчицю на Смолку, Стрієву, Сусли. Частини 140-ї Сибірської стрілецької дивізії обхідним маневром з півночі і північного заходу прикривали корпуси, що билися в місті, від підходу резерву ворога з заходу і виходили в район Красилівки, Таращанки, Пилипович.

*Командувач 20-ю мотострілецькою бригадою
генерал-майор Льїн Петро Сисосвич (1901-1976)
з групою партизанів
перед входом у парк 3 січня 1944 року*

*П.С.Льїн та юний партизан Борис
Огородніков у визволеному Новограді-
Волинському (фото 3 січня 1944 року)*

Наприкінці дня 2 січня радянські воїни, відбиваючи у ворога будинок за будинком, вулицю за вулицею, досягли центральної частини міста. Бої продовжувалися і протягом усєї ночі з 2 на 3 січня.

Вранці 3 січня наші війська посилили натиск на фашистів з усіх напрямків, і вони, не витримавши натиску, почали відхід на південний захід. Ось тут танкові бригади вогнем з танків, самохідних гармат і кулеметів перегородили шлях відступу фашистським окупантам. Артилеристи капітанів В. Узянова, А. Осипова, старших лейтенантів А. Білявського, А. Корнілова, лейтенанта І. Акімушкіна та інших впритул розстрілювали живу силу і техніку ворога. Тільки окремим дрібним групам фашистів вдалося пройти через бойові порядки наших військ і відійти на південний захід.

Система оборони противника, усі фортифікаційні спорудження німців були зруйновані. До обіду 3 січня 1944 року вороже угруповання, що знаходилося в «котлі», було в основному розгромлено. Стрілецькі підрозділи радянських частин продовжували вибивати фашистів з горищ та викурювати їх з підвалів. До кінця світлового дня чищення було закінчено.

До середини дня бої в місті почали стихати. Тільки в окремих будинках дрібні групи німців ще продовжували відстрілюватись, але і з ними швидко було покінчено. У боях за Новоград-Волинський німці втратили вбитими понад 600 солдатів і офіцерів, велику кількість військової техніки.

Наші війська захопили у місті 15 крупних складів продуктів харчування, пального, боєприпасів. У боях на вулицях міста відзначилися роти старших лейтенантів Гурошева, Канєва, рота автоматників лейтенанта Шваба, мотострілецький підрозділ лейтенанта Дударєва, танковий екіпаж сержанта Стругаєва, старшина Вігохін, рядовий Чорний і багато інших танкістів, артилеристів, піхотинців, саперів, воїнів інших спеціальностей.

Увечері 3 січня 1944 року наказом Верховного Головнокомандування була оголошена подяка військам 1-го Українського фронту, що брали участь у визволенні древнього міста на Поліссі — Новограда-Волинського. У Москві на честь визволення міста був даний салют 12 артилерійськими залпами з 124 гармат.

Наказами Вищого Головного Командування від 3 січня та 24 травня 1944 року військовим частинам, що брали участь у визволенні Новограда-Волинського, надано найменування «Новоград-Волинських»: 149-ій стрілецькій дивізії, 287-ій стрілецькій дивізії, 20-ій мотострілецькій бригаді, 111-ій танковій бригаді, 162-ій танковій бригаді, 175-ій танковій бригаді, 41-му самохідному артилерійському полкові, 1829-му важкому самохідному артилерійському полкові, 1497-му винищувальному протитанковому артилерійському полкові, 459-му мінометному полкові, 1702-му зенітно-артилерійському полкові, 53-у окремому мотоциклетному батальйоні, 194-му окремому саперному батальйоні. 140-а стрілецька дивізія, яка відзначилася вдруге, нагороджена орденом Червоного Прапора.

Ранком 4 січня 1944 року фашистське командування двома колонами танків і мотопіхоти на бронетранспортерах із двох напрямків – 24 танками з боку м. Рівне уздовж шляху на м. Корець та 12 танками з боку с. Ярунь, намагалося увірватися в місто та захопити його, відновивши лінію фронту вздовж річки Случ.

на усі ділянки роботи, забезпечити населення продуктами харчування, медикаментами, налагодити роботу електростанції, водогону, хлібопекарні, відкрити магазини, підготувати ряд приміщень для розміщення шпиталів, забезпечити їх паливом і всім необхідним для прийому поранених та багато інших питань.

У нормалізації життя у місті місцевим органам влади велику допомогу надали військові частини на чолі з начальником гарнізону генерал-майором Петром Сисоевичем Ільїним та комендантом міста підполковником Миколою Костянтинівичем Сидоровим. Військові підрозділи розмінювали вулиці міста і очищали їх від бойової техніки та зброї, що залишилися після боїв. Підрозділи саперів відновлювали зруйновані мости.

ВОРОТА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Через деякий час у місті почали відновлювати підприємства, МТС, колгоспи, інші господарські організації. З Уралу, Сибіру, Середньої Азії у місто надходили вагони з обладнанням, будівельними матеріалами, паливом, технікою, насінням тощо. Місто і район поступово піднімалися з попелу і руїн. Матеріальні та людські втрати були величезними. За період окупації, з 10 липня 1941 року до 3 січня 1944 року, народному господарству були нанесені збитки в сумі 215 млн. крб. у довоєнних цінах, у тому числі сільському господарству (колгоспам) – 143 млн. крб. Не менші втрати мали й особисті підсобні господарства. Досить сказати, що 15 населених пунктів району було спалено.

Молодих, дужих юнаків та дівчат німці відправляли на роботу до Німеччини. За списками архіву встановлено, що за час окупації було відправлено 1753 особи. Повернулось після закінчення війни у рідні місця 1346 осіб, невідома доля 407 осіб. Нічим не виміряти людські втрати з числа мирних громадян і військовополонених.

Розстріли ні в чому не винних людей почалися буквально з перших днів окупації. Розстріляно близько 800 осіб на полях колишньої МТС і понад 200 – у садку будинку інвалідів, близько 4 тисяч громадян єврейської національності: 3200 осіб – у тирі на вул. Герцена і окремо, 800 жінок з дітьми – у ліску за Будинком офіцерів, на березі Случі. Повішені члени підпільного руху опору – 8 осіб, розстріляні заручники та члени сімей підпільників – понад 300 осіб. У результаті майже щоденних розстрілів на території в'язниці загинуло біля 7200 жителів міста та сіл району. Живцем спалені 12 жителів міста, у тому числі 6 – діти і підлітки.

Спалене українське село (фото 1943 року)

Та наймасовішим місцем загибелі був Новоград-Волинський концтабір радянських військовополонених, де за період його існування позбавили життя близько 30 тисяч полонених.

Усього ж за період окупації у місті загинуло близько 44 тисяч мирних громадян і військовополонених.

Крім вищевказаних втрат, у місті знайшли свій останній притулок 955 радянських воїнів, у тому числі 58 загиблих у боях за місто у 1941 році, 496 – загиблих за визволення міста у січні 1944 року, 401 – померлих від ран у шпиталях у 1941 і 1944-45 рр.

Гітлерівське командування, взявши у 1941 році місто Новоград-Волинський, оголосило, що ворота Східної України нині навстіж розчинені. Визволивши місто на початку 1944 року, можна сказати, що ворота Західної України були навстіж розкриті перед Радянською Армією. Після Новограда-Волинського військами 1-го Українського фронту були визволені у важких боях міста: 4 січня – Біла Церква, 5 січня – Бердичів, 9 січня – Полонне, 2 лютого – Рівне та Луцьк, 11 лютого – Шепетівка. Переможний рух Радянської армії на захід успішно продовжувався.

НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ У 1944-1945 РОКАХ

Одразу після визволення Новограда-Волинського від фашистських загарбників у 1944-1946 роках у місті дислокувалася велика кількість евакуаційних шпиталів (ЕШ), військових шпиталів (ВШ) та польових пере-

сувних шпиталів (ППШ). У жовтні 1944 р. на своє постійне місце дислокації до Новограда-Волинського повернувся військовий шпиталь 412 на чолі з полковником медичної служби Миколою Яковичем Берковським.

Будинок шпиталю збудований протягом 1936-1937 років, разом з рештою військових будов того часу. Першим його начальником був полковник медичної служби Федір Мойсейович Войстроїлов, який пішов зі своїм колективом на фронт і очолював його до 1944 р. Шпиталь першим приймав поранених в червні 1941 р., далі був евакуйований до Оренбургу, згодом забезпечував допомогу пораненим у складі 3-го Українського фронту.

У приміщенні середньої школи № 2 дислокувався ЕШ 5465. Сформувався він восени

1942 р. у складі 18-ї армії. Одразу після визволення від ворога Полісся переведений до Новограда-Волинського, у приміщенні середньої школи № 2. Без вікон і дверей, напівзруйноване приміщення не було придатне для прийняття поранених, але особовий склад шпиталю власними силами терміново відремонтував будинок. Лікарі і медичні

*Святкування Дня Перемоги у військовому шпиталі
Новограда-Волинського*

сестри (переважно жінки) власноруч клали пічки, склили і забивали дошками вікна, заготовлювали дрова для опалення приміщень та мох, який стерилізували і використовували замість вати.

Крім вищезгаданих у Новограді-Волинському дислокувалися у військових закладах: ЕШ 2921 та ЕШ 1039 розташовувалися до вересня 1944 р. у приміщенні ВШ 412; ППШ 8891, 2733 з вересня 1944 р. до серпня 1945 р., ППШ 5537 – з 1944 до 1946, ЕШ 5537, ППШ 05846, ЕШ 1039 – з 1944 до 1945 перебували у казармах військового містечка по вул. Леваневського; ЕШ 5949, 5961, 4559 з 1944 до 1946 у військовому містечку на вул. Червоноармійській; ЕШ 2491 з листопада 1944 до серпня 1945 у Будинку офіцерів; ЕШ 5454 з 1944 до 1946 у штабі військового гарнізону; ППШ 1583 з 1944 до 1946 у житлових будинках містечка «Зелені», ППШ 1450 з 1944

до 1945 у житлових будинках по Житомирському шосе.

У лікувальних закладах міста: ППШ 5914 з 1944 до 1945 р. – у хірургічному відділенні лікарні, ППШ 2629 та 70496 з 1944 до 1946 р. – у венерологічному відділенні, ЕШ 1557 – з лютого до липня 1944 р. у будинку міської поліклініки, ППШ 5447 з 1944 до 1946 – у приміщенні колишньої поліклініки по вул. Радянській.

У школах міста: ЕШ 5953 з 1944 до 1946 у приміщенні середньої школи № 2, ЕШ 2667 з 1944 до 1946 у приміщенні середньої школи № 9, ППШ 5337, 3230, 5963 – до травня 1944, ППШ 05846 та ЕШ 4477 до 1945 р.

Усього за період з січня 1944 до листопада 1946 року у Новограді-Волинському працювали 42 військові медичні заклади.

Велику допомогу шпиталіям надавало місцеве населення, до кожного з них було прикріплено шефів. Трудові колективи підприємств, установ, колгоспів з турботою ставилися до поранених – поставляли продукти харчування, будівельні матеріали, газети, книги, настільні ігри, посуд. Комсомольці читали лекції, розповідали про положення на фронтах, ремонтували кіноустановки.

У квітні 1945 р. в Новограді-Волинському відбувся випуск курсів медсестер Червоного Хреста, велику допомогу в проведенні теоретичних та практичних занять надавали місцеві та військові лікарі. 23 дівчини приступили до роботи у шпиталіях.

У місті після його визволення швидко було налагоджено хлібопостачання. Вже 4-го січня відновив роботу машинобудівний завод, розпочав випуск запасних частин для тракторів та інших сільськогосподарських машин. Відразу почав працювати радіовузол на 500 точок, стала виходити газета «Радянський патріот» (відповідальний редактор Т.А. Кляцький). Відновився регулярний рух ешелонів, що йшли на фронт. Вже у 1-ому кварталі залізничники міста налагодили нормальну діяльність станції, відремонтували колії, відбудували залізничні мости, службові приміщення.

Райони і міста на визволеній території СРСР відразу почали отримувати всенародну допомогу. Так, Новоград-Волинський машинобудівний завод ім. Сталіна одержував метал з Магнітогорська, верстати з Москви та Тбілісі, електродвигуни з Баку; авторемонтний завод – верстати з м. Подільськ Московської області та Тбілісі, ліс – з Карелії. З Росії надійшло 6 вагонів з будівельними матеріалами.

Під час військових дій та окупації на території міста були зруйновані майже усі школи. Деякі з них після хазяйнування окупантів були непридатні для навчального процесу. Так, школа № 2 в період окупації міста знаходилася на території концтабору і після визволення міста являла собою напівзруйноване приміщення без вікон, зі слідами крові на стінах. Діти не вчилися майже 3 роки. Але вже з 15 січня в уцілілих будинках розпочалися шкільні заняття.

Наприклад, заняття проводилися в тісних кімнатах районної бібліотеки ім. Лесі Українки по вул. Радянській. Вечірня школа оголосила набір учнів у 4-10 класи та початок навчання з 1 жовтня 1944 року. Тоді ж розпочалося навчання у дворічному ремісничому училищі № 4. До цього часу закінчено ремонт його навчального корпусу, пошив одягу для учнів, обладнання ливарного цеху. 260 юнаків і дівчат опановували професію слюсаря-інструментальника, водночас

Радянський плакат, присвячений Перемозі у Другій Світовій війні (1945 рік)

виготовляли прилади для навчання, сокири, молотки, слюсарний інструмент, меблі.

Швидкому розширенню мережі навчальних закладів, інтернатів, дитячих будинків сприяли крупні державні асигнування. Завдяки цьому з 1-го червня почав роботу дитячий тубдиспансер на 50 місць, у жовтні відкрився санаторій, розрахований на 75 дітей фронтовиків, інвалідів Великої

Вітчизняної війни і передовиків сільського господарства. Жительки міста збирали побутові речі, квіти, іграшки, книжки для обладнання санаторію. Працівники КЕЧ, електростанції, зеленого господарства зобов'язалися надати допомогу дітям. Міська рада виділила дитячому будинку пару коней, шефські організації – маслозавод, пивзавод – допомагали придбати одяг, взуття та постільну білизну. До нового 1945 року було закінчено обладнання Будинку піонерів (ремонт приміщення, збір інструментів, книг, настільних ігор).

Життя входило у мирне русло. Новоград-Волинський спиртзавод приймав сушену картоплю (за 1 кг картоплі видавалося 300 грамів солі). 27 листопада 1944 року створено рембудуправління (20 осіб), першим керівником його став учасник партизанського руху П. П. Вакуленко, який працював на цій посаді до 1970 року. Розпочато ремонт кінотеатру (фашисти привели його до напівзруйнованого стану, розікрали апаратуру), на що асигновано 40 тисяч крб. З 1 вересня 1944 року його директором став Георгій Мордкович Урис (з 1969 року – заслужений працівник культури України). Кінотеатр почав працювати з перших днів після визволення міста, 15 грудня 1944 року в ньому відбувся концерт артистів московської естради.